

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1993

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΟΦΙΑ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ :
Φιλοσοφική εκτίμηση πενήντα χρόνια από τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. JOHN P. ANTON

«Ἐγὼ εἶμ' ἐρωτοπλάνταχτος καὶ ἑλληνολάτρης εἶμαι».
Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσης

I

Σὲ ἓνα ἄρθρο του, γραμμένο στὰ 1924, ὁ Παλαμᾶς γράφει:

Φιλόσοφος δὲν εἶμαι. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν φιλοσοφῶ μὲ τοὺς στίχους μου. Ἀπλούστερα, καὶ κριτικώτερα, σωστά θὰ εἶτανε νὰ εἰπωθῇ: *Τ ρ α γ ο υ δ ῶ μ ε τ ῆ φ ι λ ο σ ο φ ί α*¹.

Καὶ σὲ ἓνα ἀπόσπασμα («Ὁ Λυρισμὸς τῶν Ὁλῶν», γραμμένο στὰ 1920), ἀπὸ τὴν *Π ο ι η τ ι κ ῆ* του, διαβάζουμε:

Μεταφυσικὴ ἀνησυχία στὰ πρῶτα μου χρόνια πὸν ἀπ' αὐτὰ σφραγίζεται καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου, ἴσαμε τὰ τελευταῖα του, μπορῶ νὰ 'πῶ πὼς δὲν εἶχα. Μοῦ ἔλειπε ἡ φροντίδα γιὰ τὰ ὑπερούσια... Τὸ τραγούδι μου, ἀπὸ μιὰν ὄψη του, σὰ νὰ θέλῃ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀγάπη τοῦ *ἐ δ ῶ*, ὅχι τοῦ *ἐ κ ε ῖ*. Ἕνα του συστατικό: ἡ αἴσθησις καὶ ἡ λατρεία τῆς γῆς αὐτῆς... Τὸ τραγούδι μου δὲν βροῖσκει στὰ ὑπερκόσμια τοὺς ἰδεατοὺς τύπους τῶν πραγμάτων· ἰδανικό του εἶναι τὸ κοσμικό· τὰ ἀντίτυπα εἶναι οἱ εἰκόνες τοῦ ὑπερκόσμου. Στὸν «Τάφος» δὲν παρουσιάζεται κανεὶς θεὸς ἢ οὐρανὸς χριστιανικός· μόνος ὁ χάρος φαίνεται.

1. Ἀπαντα, «Libido», τόμ. 12ος.

έθνικὸς περισσότερο θεὸς μετουσιωμένος ἀπὸ τ' ἀγάλαστα λείψανα τῆς ἐλληνικῆς πολυθεΐας².

Τὸ ὄντολογικὸ κλίμα τοῦ Παλαμᾶ εἶναι κατ' οὐσίαν Ἀριστοτελικό. Ἡ φλόγα ποὺ τὸ φωτίζει εἶναι Πλατωνικῆς καταγωγῆς : ὁ Ἔρως ὡς δαιμόνιον, ποὺ φέρνει τὸν ἄνθρωπο στὸ δρόμο τοῦ καλοῦ, ὁ Ἔρως φιλόσοφος. Μὲ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς σοφίας ὁ Παλαμᾶς θὰ πλάσει τὸ ποιητικὸ ὄραμα τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου καὶ θὰ κλείσει ἐντὸς του τὶς ἀρχές ποὺ τὸ καθιστοῦν καὶ ὄραμα τοῦ ἀνθρώπου ὅλων τῶν αἰώνων καὶ ὅλων τῶν πατρίδων.

Γνώρισμα τῆς ἐλληνικῆς σοφίας εἶναι ἡ καθαρὴ διατύπωση τοῦ γνωστικοῦ ἔργου τοῦ ποιητικοῦ λόγου μὲ τὴ σύλληψη τῶν καθόλου, τῶν γενικῶν ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν τῶν ὄντων καὶ ἡ τελείωσή των μὲ τὴν ἐκφραστικὴ δύναμη τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Ὁ Παλαμᾶς ἐγνώριζε τὸ περίφημο χωρίο 9. 1451b5-11 στὴν Ποιητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὸ χρησιμοποίησε ὡς ποιητῆς καὶ ὡς κριτικός, ὅτι ἡ ἀληθινὴ ποίηση ἔχει ὡς θέμα της τὰ καθόλου καὶ ὅχι τὰ καθ' ἕκαστον, ἀρχὴ στὴν ὁποία ἡ ποίηση στηρίζεται τὴν ἀλήθεια τοῦ λόγου της³. Σὲ συμφωνία μὲ τὸ δίδαγμα τοῦ Ἀριστοτέλους σημειώνει τὰ ἑξῆς :

Τὰ ἰδιαιτέρα περιστατικά τοῦ ποιητῆ παίρνουν, ἀνθρώπινα καὶ ἐκεῖνα, στὸ στόχο του τὴν καλλιτεχνικὴ ἐδραιότητα τοῦ καθολικοῦ⁴.

Εἰδικὴ περίπτωση στὴν συναγωγὴ τοῦ καθολικοῦ νοήματος εἶναι ἡ ἀδιάπτωτη ἀναζήτησις τῆς σημασίας τοῦ ἐλληνισμοῦ ὡς ἀξιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ὄντοτης. Ἡ δὲ διατύπωση, διασάφηση καὶ προβολή της ὡς βίωμα καὶ σκοπὸς ἔγινε γιὰ τὸν Παλαμᾶ πρόγραμμα ζωῆς καὶ ἔργο βίου, καὶ τελικὰ ἐπῆρε τέτοιες διαστάσεις ποὺ ἄνετα χωρῶσεν ἐντὸς του κάθε προσωπικὴ ἐμπειρία, κοινωνικὴ συμπόνα, πατριωτικὸς παλμός, καὶ πολιτικὸς στοχασμός. Καὶ δουλεύοντας «μ' ὅλους τῆς τέχνης τοὺς ἡχοὺς», ὡς λέγει ἓνας στίχος του, ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ ποιητῆ μετουσιώθη στὸ μέγα λυρικὸ ὄραμα τοῦ ἔργου του.

II

Κύριος σκοπὸς τῆς ὁμιλίας μου εἶναι νὰ κάνω μία σύντομη ἀνασκόπηση τῆς πα-

2. Ἀπαντα, «Ἡ Ποιητικὴ μου», τόμ. 10ος, σελ. 519-520.

3. Ὁ Ε. Π. Παπανοῦτσος, στὸ δοκίμιό του, Παλαμᾶς-Καβάφης-Σικελιανὸς (Νέα ἔκδοση, Ἰκαρος 1955) σελ. 18-19, ἐτόνισε τὴ σημασία ποὺ ὁ Παλαμᾶς ἀπέδωσε στὴν Ἀριστοτελικὴ θέση γιὰ τὴν ἀλήθεια στὴν ποίηση.

4. Τὰ Χρόνια μου καὶ τὰ Χαρτιά μου, τόμ. 1ος, σελ. 191-192 (= Ἀπαντα, τόμ. 10ος, «Ἡ Ποιητικὴ μου», σελ. 569).

ρουσίας τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ὡς «ἀναστήλωση εἰκόνων», στὸ λυρικό στοχασμὸ τοῦ Παλαμᾶ. Προτείνεται ὡς φιλοσοφικὴ ἐκτίμηση τῆς θέσεως πὺν νομίζω πὼς πρέπει νὰ κατέχει τὸ ἔργο αὐτὸ στὴν πολιτιστικὴ προσωπογραφία τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος. Τὸ ἔργο του γίνεται πηγὴ νὰ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὴ δύναμη τῶν ποιητικῶν ὁραμάτων τὴν πίστη πὺν διασώζει τὴν ἀξία τῶν παραδόσεων, ἰδίως ἐκείνη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σοφίας. Τὶς ἡμέρες αὐτὲς ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὴ γεωπολιτικὴ κατεῦθυνση πὺν ἀκολουθοῦν οἱ ἰσχυροὶ τῆς γῆς ἡ θέση τῆς ἑλληνικῆς σοφίας τόσο γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων τῶν λαῶν ὅσο καὶ γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς εκπαιδευτικῆς πολιτικῆς των. Καὶ πιστεύω ὅτι ἡ κριτικὴ κατανόηση τοῦ ἑλληνικοῦ ὁράματος τοῦ Παλαμᾶ ἐπιβάλλεται γιὰ λόγους πέρα ἀπὸ αὐτοὺς πὺν ὑπαγορεύει ἡ φυλετικὴ ἐπιβίωση : ἐννοῶ τὴν παιδεία τοῦ ἔθνους.

Ζοῦμε σὲ μιὰ περίοδο ὅπου τὸ κύμα τοῦ ἄκρατου ὠφελιμισμού σαράννει ἰσχυρὰ καὶ ἀδύναμα κράτη ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη στὴν ὁδὸ γειο. Κι ἐνῶ τὰ κάστρα τῆς ἀνθρωπιᾶς ἕνα-ἕνα γκρεμίζονται κάτω ἀπὸ τὴν πίεση πὺν ἐπιταχύνει τὴν ἀποδυνάμωση ἂν ὄχι καὶ τὴν μελλοντικὴ ἔξωση τῶν ἀνθρωπιστικῶν καὶ τῶν κλασικῶν σπουδῶν ἀπὸ τὰ εκπαιδευτικὰ προγράμματα τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, μαθαίνω ὅτι ἀπὸ χρόνια τώρα ἐπικρατεῖ στὴν Ἑλλάδα ἡ γνώμη ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν διαβάζεται πιά, ἢ τὸ πὺν καταδικαστικό, ὅτι τὸ ἔργο του ἀνήκει σὲ ἄλλη ἐποχὴ, πράγματι ξεπερασμένη. Ἄν τέτοια εἶναι ἡ κρατοῦσα κοινὴ γνώμη ἢ ἐκείνη τῶν εἰδικῶν γιὰ τὸν ποιητὴ τοῦ διαχρονικοῦ ἑλληνισμοῦ, τότε δυστυχῶς ὄχι μόνον ἀχρηστεύεται ἕνα τεράστιο ἐθνικὸ κεφάλαιο, ἀλλὰ, τὸ χειρότερο, ὑποβιβάζεται καὶ ἡ δέσμη τῶν ἀληθειῶν, πὺν τὸ δημιουργικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ἔχει προβάλλει καὶ περισώσει ὡς καθολικὲς ἐννοιες. Καὶ λαὸς χωρὶς ἀλήθειες κινδυνεύει νὰ ζεῖ παρασιτικά μὲ τὶς δοξασίες πὺν τοῦ προμηθεύονται ἀπὸ ἄλλοῦ. Ἀρκοῦν αὐτὰ γιὰ τὴν ἐπικαιρότητα τῆς ἐκτιμήσεως. Ὅμως τὸ νὰ μὴ διαβάσει κανεὶς τὸν Παλαμᾶ, τὸ καταλαβαίνω. Τὸ νὰ μὴ θέλει νὰ τὸν διαβάσει, τὸ βρίσκω συμπτωματικὸ μιᾶς ἀδικαιολόγητης ἀρνητικῆς στάσεως. Προτοῦ προχωρήσω στὸ κύριο μέρος τῆς ὁμιλίας μου, θὰ κάνω μία σύντομη ἀνασκόπηση τῆς ἀπότομης ἱστορικῆς στροφῆς, τὴν ἐποχὴ πὺν μεσουρανοῦσε ἡ δόξα τοῦ Παλαμᾶ, πρὶν ἀπ' τὸ ἡλιοβασίλεμα— θλιβερὸ παράδοξο.

Ἀναφέρομαι στὴ μεσοπολεμικὴ κίνηση πὺν μεθόδευσε τὴν ἀρνητικὴ κριτικὴ. Ξεκίνησε ἀπὸ ἕνα καλοπροαίρετο σκεπτικισμὸ γιὰ τὴν δυνατότητα τῆς «ἑλληνικότητος τῶν ἔργων τῆς τέχνης» καὶ κατέληξε στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ Παλαμικοῦ μνημειοσ. Ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα εἶναι καὶ ἀξιολογικὸ καὶ γνωσιολογικὸ, αἰσθάνομαι τὴν ἐθὺν νὰ προτείνω μία κατὰ τι ἀσυνήθιστη φιλοσοφικὴ ἐκτίμηση, πενήντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ, ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς φήμης ἀλλὰ κυ-

ρίως για την ανάκτηση ενός εθνικού κεφαλαίου, απαραίτητου για την επιβίωση της Ελλάδος ως φυλετικής οντότητας και ανθρωπιστικής παραδόσεως.

Το επίμαχο πρόβλημα της «ελληνικότητας των έργων της τέχνης» απασχόλησε έναν κορυφαίο ακαδημαϊκό, τον Κωνσταντίνο Τσάτσο⁵, κι έναν έξοχο ποιητή, τον Γιώργο Σεφέρη⁶. Σχετίζεται με την άποψη που διετύπωσεν ο Παλαμᾶς στὰ 1898:

Οἱ νέοι ἡμῶν ποιηταὶ φαίνονται ὁσήμεραι καθαρότερον κατανοοῦντες ὅτι ὁ μόνος ἄξιος τοῦ ποιητοῦ πατριωτισμός εἶναι ἡ εὐσυνείδητος καὶ ἀφιλοκερδῆς προσήλωσίς του εἰς τὸν ἔρωτα τῆς Τέχνης..., ὅτι ὁ Ἕλλην ποιητής, ὑπόδειγμα ἔχων τοὺς ἀθανάτους προγόνους του, πρέπει πρὸ παντός νὰ εἶναι ἄνθρωπος, καὶ ὅτι ἡ ἀληθὴς ἐθνικὴ ποίησις δὲν εἶναι παρὰ ἡ ποίησις, χωρὶς πατρίδα, καὶ εἰς τὴν ὑψηλοτάτην αὐτῆς ἔντασιν⁷.

Ὁ Παλαμᾶς εἶχε ὅπ' ὄψη του τὴν σύγχυση μεταξὺ ἐλληνισμοῦ καὶ στενόκαρδου πατριωτισμοῦ. Ὁ Σεφέρης σχολιάζει τὴ θέση τοῦ Παλαμᾶ καὶ παραδέχεται πὼς «ὁ ἐλληνισμός δουλεύτηκε, πλάστηκε, ζωογονήθηκε ἀπὸ ιδιοσυγκρασίες ἄλλοτε ἐλληνικὲς καὶ ἄλλοτε ὄχι, ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης». Παρατηρεῖ ὅτι ὁ λεγόμενος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός εἶναι νεώτερο ἀποκρυστάλλωμα παρόλο πὺν εἶναι καὶ «γέννημα ἐλληνικῶν ἀξιών» (99). Ὁ Σεφέρης ἀποκάλεσε τὸ θέμα «πάντα πολὺ ζωντανό, γιατί συγκεντρώνει δυὸ-τρία ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς μας ζωῆς» (94). Ἡ διασάφηση τῆς ἐλληνικότητας ἀναπόφευκτα φέρει στὸ προσκήνιο τὴ σχέση νέου ἐλληνισμοῦ καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως στὴ νεώτερη Εὐρώπη, κίνηση πὺν συνεχίσθη χωρὶς τὴν δημιουργικὴ πρωτοβουλία καὶ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων, παρόλο πὺν ὁ πολιτισμός αὐτὸς εἶναι γιὰ τὸν Σεφέρη «βασικὰ γέννημα τῶν ἐλληνικῶν ἀξιών» (99).

Πάνω στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνέκυψε διχογνωμία ἀνάμεσα στὸν Σεφέρη καὶ τὸν Τσάτσο γιὰ τὸ ἐφικτὸν τῆς ἐλληνικότητος στὴ νέα ἐλληνικὴ ποίηση καὶ ἔμμεσα ἔθιξε τὴν αὐθεντικὴ παρουσία της στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ. Γνώμη τοῦ Σεφέρη ἦταν πὼς σὰν τελείωσε ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀναγέννηση, οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τότε ἴσαμε τὰ σήμερα, πηγαίνουν στὴ Δύση καὶ ξαναφέρουν στὴν Ἑλλάδα «τὸ βιὸς πὺν αἰῶνες εἶχε φύγει ἀπὸ τὸν τόπο μας νὰ διασωθεῖ» (100). Τὸ βιὸς ὅμως ἀλλοιώθη σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις ἄλλων «δυνατῶν πνευμάτων» σὰν τὸν Ντάντε, τὸν Σαίξπηρ, τὸν Ρακίνα, τὸν Χέντερλιν. Ἐπειδὴ τὰ ἔργα του ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ καὶ στὴ φυλὴ τῶν δημιουργῶν των, ὁ ἐλληνισμός τους δὲν εἶναι παρὰ «σὰν ἐσωτερικὴ ἀφορμὴ καὶ ἐπιφάνεια».

5. Κ. Τσάτσος, Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας, Δίφρος 1960.

6. Γ. Σεφέρης, Δοκίμεις, Ἰκαρος 1974, 3η ἐκδοση, τόμος πρῶτος, σελ. 82-165.

7. Τὰ Πρῶτα Κριτικὰ (1913), σελ. 198 = Ἀπαντα, τόμ. 2ος, σελ. 229.

Συνεπαρμένοι κατόπιν από τις έντυπωσιακές επιφάνειες οί "Έλληνες, μετά από παραμονή στην Εὐρώπη, ἐπέστρεφαν στην Ἑλλάδα κουβαλώντας «χίλιες ἀλλότριες ἀξίες πού βέβαια δέν είχαν καμμιὰ σχέση με τόν τόπο μας» (101). Ἡ σκέψη ὅτι ἡ ἑλληνικότητα τῆς Εὐρώπης παρέμενε ἐπιφανειακή ὀδήγησε τόν Σεφέρη νά ὑποθέσει ὅτι πιθανόν ὁ εὐρωπαϊκός ἑλληνισμός νά τελειώνει στόν καιρό μας. Γιὰ τόν σύγχρονο ἑλληνισμό τὸ πρόβλημα ἔχει ἀλλιῶς : «ὁ ἑλληνικός ἑλληνισμός... δέν δημιουργήθη ἀκόμη οὔτε ἀπόκτησε τὴν παράδοσή του» :

Κάποτε στὰ ἄξια ἔργα τῶν δικῶν μας δημιουργῶν τὸν νοιώθουμε, τὸν διαισθανόμαστε· μελετώντας τὴ βαθύτερη φυσιογνωμία τοῦ Κάλβου, στοὺς στίχους τοῦ Σολωμοῦ, τὴν ἀγωνία τοῦ Παλαμᾶ, στὴ νοσταλγία τοῦ Καβάφη...

Ἀντικρούοντας τὴν σιγουριά τοῦ Τσάτσου, ὁ Σεφέρης ἐξεφράσθη μὲ ἐπιφύλαξη ὅτι ὅλο καὶ κάτω πᾶει νά γίνει, μὰ ἡ λαμπρὴ μέρα δέν λέει νά ξημερώσει. «Πρέπει νά γίνουν πολλὰ ἄξια ἔργα», ἐτόνισε, γιὰ νά μπορέσουμε νά διακρίνουμε καθαρὰ τὴ φυσιογνωμία τοῦ ἑλληνικοῦ ἑλληνισμοῦ :

...Ὁ ἑλληνισμός αὐτὸς θὰ ἀποχτήσῃ μιὰ φυσιογνωμία πνευματικὴ ὅταν ἀποχτήσῃ μιὰ φυσιογνωμία πνευματικὴ ἢ σημερινὴ Ἑλλάδα. Καὶ θὰ ἔχει ἀκριβῶς γιὰ χαρακτηριστικὰ τὴ σύνθεση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἀληθινῶν ἔργων πού θὰ ἔχουν γίνει ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες.

Βαρὺς, πολὺ βαρὺς, λόγος γιὰ τὴν προσφορά τῶν πατέρων, καὶ ἰδίως γιὰ τοὺς ἐπαίνους καὶ τὶς ἐκτιμήσεις ἄλλων συγχρόνων τοῦ Σεφέρη γιὰ τὸν Παλαμᾶ. Αὐτὰ ἔγραφε ὁ Σεφέρης τὸν Αὐγούστο τοῦ 1938. Στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ἔβρισκε μόνο τὴν ἀγωνία, καὶ στόν Καβάφη μόνο τὴ νοσταλγία τοῦ ἑλληνισμοῦ. Δυὸ χρόνια πρὶν, στὰ 1936, τὴν ἴδια χρονιά πού ἐκλεκτοὶ Ἕλληνες καὶ ξένοι γιόρταζαν τὰ πενήντα χρόνια τῆς ποιητικῆς προσφορᾶς τοῦ Παλαμᾶ, ὁ Τσάτσος εἶχε προσφέρει τὸν Παλαμᾶ τοῦ στόν γέροντα Παλαμᾶ. Ἡ γενιὰ τοῦ Τριάντα μίλησε μὲ τόλμη καὶ μὲ παρρησία, ἔτοιμη νά ὑποσχεθεῖ τὴν ἀνάληψη τοῦ μεγάλου ἔργου τῆς «πνευματικῆς φυσιογνωμίας» τῆς Ἑλλάδος, πεπεισμένη ὅτι εἶχε φτάσει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Θὰ πρέπει ἴσως σήμερα νά ἀναρωτηθοῦμε : Τί ἀπέγινε ὁ χρησμός; Βέβαια κι ἤρθαν χρόνια δίσεκτα, ἡ δικτατορία, ὁ φοβερὸς πόλεμος, ἡ ἥρωικὴ ἀντίσταση, ἡ καταστροφή καὶ τὸ αἱματοκύλισμα, οἱ διχασμοί, τὰ μύση καὶ ὁ ἐμφύλιος, ἡ πολιτικὴ κακοδαιμονία, καὶ πού καὶ πού κάποιες λάμπεις πολιτικῆς ἀρετῆς, πού δύσκολα ἀναμετροῦνταν μὲ τὴ φούρια τῶν ποικίλων εἰσβολῶν πού ἐμίαναν τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ ποιητὴς πέθανε στὰ 1943. Πέρασαν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴ θλιβερὴ ἐκείνη

ἡμέρα τοῦ Φλεβάρη, πὸν γιὰ μιὰ στιγμή ἢ Ἀθήνα κι ὅλη ἡ χώρα ἐτόλμησε νὰ ἐλπίσει πὼς θὰ ἔβλεπε τὶς φοβερὲς σημαῖες νὰ ξεδιπλώνονται στὸν ἀέρα καὶ τὰ βούκινα νὰ προαναγγέλλουν τῆς λευτεριᾶς τὸν ἐρχομό. Ὅμως τὸ κακὸ δὲν ἔλεγε νὰ σταματήσει, καὶ γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμα φαινόταν σὰν νὰ ἦσαν

σβυσμένες ὅλες οἱ φωτιὲς οἱ πλάστρες μὲς στὴ χώρα...

Τελείωσεν ὁ πόλεμος, ὅχι καὶ τὰ βάσανα τῶν Ἑλλήνων. Τὰ πνεύματα γύρευαν νὰ θάψουν τοὺς ἄκλαντους νεκροὺς μὲ τὴν ποίηση τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ ἢ νὰ γράφουν τὰ βιβλία τῶν χαμένων εὐκαιριῶν. Οἱ ποιητὲς καὶ οἱ συνθέτες ἀπύθωναν ρόδινους ψαλμοὺς στὰ χεῖλη τοῦ πενθοῦντος πλήθους. Κι ὁ χρησμός τοῦ Σεφέρη δὲν ἔλεγε νὰ ἀληθεύει, νὰ βγοῦν στὸν ἥλιο τὰ ἄξια καὶ τὰ ἀληθινὰ ἔργα πὸν θὰ σμίλευαν ἀτόφια τὴν ἑλληνικὴ φυσιογνωμία, τὴν ἀναγέννηση, ὅπως τὴν εἶχεν ὀνειρευτεῖ ὁ Παλαμᾶς. Κι ὅμως ὁ Παλαμᾶς παρέμενε ἀληθινὸς ὅσο καὶ παραγκωνισμένος. Ἀληθινὸς γιατί εἶχε περιβληθεῖ φῶς ὡς ἱμάτιον τῇ σοφίᾳ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα μου.

Ὁ χρησμός τοῦ Σεφέρη στάθηκε λειψὸς καὶ σκοτεινός. Ἀφῆσε μισο-κρυμμένα τὰ κριτήρια πὸν περίμενε ὁ κόσμος γιὰ νὰ βραβεύσει, σὰν πλαστοῦν, τὰ ἄξια καὶ τὰ ἀληθινὰ ἔργα πὸν θὰ ἀνύψωναν περιβλεπτὴ τὴ φυσιογνωμία τοῦ ἑλληνικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ Σεφέρης μίλησε στὰ 1938 μὲ τὴ γλώσσα τῆς Πυθίας. Ἀμφισβήτησε τὰ σημάδια τοῦ καιροῦ καὶ δίσταξε νὰ διαλαλήσει πὼς τὸ μέγα ἔργο τοῦ ἑλληνικοῦ ἑλληνισμοῦ εἶχε μπεῖ στὸ δρόμο του, στὴν ὀρθὴ λυρικὴ πορεία του, καὶ πὼς μόνο ἡ κακομοιριά κι ἡ κακοδαιμονία τῆς πολιτικῆς κρυφάνοιγε τὸν τάφο τῆς ἑλληνικῆς ἐντελέχειας. Ὁ μὲν Παλαμᾶς εἶχε πλάι του τὴν Ἀθηνᾶ καὶ γιὰ φυλαχτὸ του τὴν ἑλληνικὴ σοφία. Ὁ δὲ Σεφέρης, πικραμένος ἀπὸ τὸν τρανὸ χαμὸ τῆς ἑλληνικῆς Ἰωνίας, ἐπῆρε τὸ δρόμο τοῦ νοσταλγοῦ, περισσότερο Ἀργοναύτης παρὰ πολίτης στὴν ἀναζήτηση τῆς εὐνομούμενης πολιτείας πὸν ἐξασφαλίζει τὰ ἔργα πὸν εἶχεν ὁ ἴδιος προμηνύσει. Οἱ ἀσίγαστοι διχασμοὶ εἶχαν θάψει τὸ δίδαγμα τοῦ ἀρχαίου κλέους, ὅτι τὰ ἄξια καὶ τ' ἀληθινὰ δημιουργικὰ ἔργα συμπορεύονται μὲ τὴν κοινωνικὴ εὐνομία καὶ τὴν μεγαλοφυΐα τῆς ἐνάρετης ἡγεσίας, ὅτι τὸ κελλὶ τοῦ ἄξιου ποιητῆ εἶναι χτισμένο στὴν καρδιά τῆς πολιτείας. Ὁ Παλαμᾶς τὰ διδάχτηκε μόνος του αὐτὰ μελετώντας τὰ κείμενα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους.

Κάποιες δυσκολίες μᾶς ἐμποδίζουν ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ κατανοήσουμε τὰ κριτήρια πὸν ἔθεσεν ὁ Σεφέρης, ὅταν μίλησε γιὰ ἄξια καὶ ἀληθινὰ ἔργα. Ἴσως ὑποψιάζοταν πὼς ἡ ἑλληνικότητα, ὅ,τι εἶχεν ἀπομείνει, πήγαινε νὰ σβήσει ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα. Καὶ διερωτᾶται κανεὶς, μήπως φοβόταν ὁ Σεφέρης γιὰ τὸ ἀνέφικτον τοῦ ἑλληνικοῦ ἑλληνισμοῦ; Πενήντα χρόνια ἀργότερα, καταλαβαίνουμε πιὸ καλὰ τὸν

κίνδυνο πού υποψιαζόταν τότε και πού σήμερα εκδηλώνεται με την όγκωση του άφελ-
ληνισμού, τόν βαθμιαίο άφανισμό του απόδημου έλληνισμού και την εξασθένηση των
κλασικών σπουδών στα πανεπιστήμια της Εύρώπης και της 'Αμερικής.

Στά 1986, σαράντα χρόνια από τότε πού ό Τσάτσος δημοσίευσε τό πόνημά του,
Διάλογος πάνω στην ποίηση, και λίγο πριν πεθάνει, έγραψε τό εξής :

"Ας μή γελιέμαι : 'Ενδέχεται όπως πορευόμαστε σέ αυτό τόν συνωστισμό των
βαρβάρων λαών, νά απορροφηθή τό γένος των 'Ελλήνων, νά εκλείψη και αυτό
και ή γλώσσα πού μιλά και ό,τι γράφηκε σέ αυτή. Και όλες οι έλπίδες, τά όνειρα,
τά ιδανικά, τά προπύργια αυτά πού με κρατούσαν στη ζωή, νά τά εκπορήση
ένα-ένα, ό πανδαμάτωρ χρόνος⁸.

Είναι περίεργο τό ότι στις αρχές του αιώνα, δυό μεγάλοι 'Ελληνες ποιητές, στα
1906 ό Καβάφης, στο άδημοσίευτο ποίημα «Ποσειδωνιάται», και λίγο πιο πριν ό
Παλαμής στο Δωδεκάλογο του Γύφτου, προεικάζτηκαν την πιθανότητα του
άφανισμού ή τουλάχιστο τό ρυθμό του βαδίσματός του. Λέγω πώς προεικάζτηκαν τούς
κινδύνους κι ότι διέγνωσαν τό νόημα, όχι ότι προείπαν κάποια «επικείμενα» ως ανα-
πόφευκτα.

'Επιστρέφω στα 1936. Δυσκολεύτηκε πολύ ή γενιά του Τριάντα νά παραδεχτεί
πώς ή φνσιογνωμία της 'Ελλάδος είχε διατυπωθεί άδρά και με παρησία σέ άξια ποιη-
τικά έργα, μ' όλο πού στην καθημερινότητα του πολιτικού βίου ό νέος έλληνισμός
σκόνταφτε συνεχώς σέ σκοπέλους. Παρά την εκτίμηση του Σεφέρη, τό έργο του Παλα-
μᾶ δέν ήταν μόνο έκφραση άγωνίας. "Ήταν κι ένσωμάτωση σοφίας. "Εδειχνε τή βαθειά
συγγένεια ανάμεσα στις πολλές φάσεις του έλληνισμού, παρά την ποικιλία των ιστο-
ρικών δεδομένων. Τή διαφορά στην ύλη πολλοί την εξέλαβαν διαφορά είδους. Στη ροή
της ιστορίας του γένους ήρθαν πολλά κατά σύμπτωση γενόμενα, όμως τά γενικά γνω-
ρίσματα έμειναν ριζωμένα στη μνήμη και στη γλώσσα, στο ήθος, στη συμβουλή του
γονιού και στο μύθο του τραγουδιστή. "Άλλο άν δέν τόν διαβάζουν οι σημερινοί τόν
Παλαμᾶ επειδή «δέν τούς πάει». Αυτό είναι ζήτημα συρμού κι όχι ούσίας. Παλιά
ιστορία άλλωστε ή άμβλυνση του φυλετικού αισθήματος και της αισθητικής νοημοσύ-
νης. Στόν Πρόλογο για την δεύτερη έκδοση του Παλαμᾶ του, έγραψε στα 1949 ό
Τσάτσος, μόλις δεκατρία χρόνια μετά από την αποθέωση του ποιητή στα 1936, τό
εξής :

Πρέπει νά μιλήσουμε με απόλυτη ειλικρίνεια. 'Η λογοτεχνία των τελευταίων

8. Κ. Τσάτσος, 'Η Ζωή σέ απόσταση, 1986, σελ. 94.

ἐτῶν δὲν ἀντλεῖ τίποτα σχεδὸν ἀπὸ τὰ παλαμικά νάματα... Τὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς οὔτε ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν πνευματικὸ τοῦ κόσμου, οὔτε συγκινεῖται ἀπὸ αὐτὸν οὔτε διδάσκεται ἀπ' αὐτόν. Ἡ σύγχρονή μας λογοτεχνία εἶναι ἐντελῶς ξένη ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ. Αἰσθάνεσαι τὴν παρουσία ἀκόμη καὶ τοῦ μοναχικοῦ Κάλβου μεταξὺ μας. Ἀναγνωρίζεις τὴν πνευματικὴ ἐξουσία τοῦ Καβάφη. Ὁ Παλαμᾶς ἀπουσιάζει. Ἀντίθετα βλέπεις τὴν ἀναμφισβήτητη κυρίαρχη θέση τοῦ Σεφέρη, καθὼς καὶ τοῦ Ἑλύτη. Ὁ Παλαμᾶς γιὰ τὴ νέα γενιὰ εἶναι ἓνα ἐθνικὸ κειμῆλιο. Γίνεται ἀκόμα σὲ χέρια καλοπροαίρετων ἢ καὶ βεβήλων, ὄργανο πατριωτικῆς ἢ ἀντιπατριωτικῆς προπαγάνδας. Ἀλλά, σὰν οὐσία πνευματικὴ, σήμερα πιά δὲν ἐνεργεῖ.

Σὰν νὰ εἶχε προβλέψει τὴν καταφρόνηση ὁ Παλαμᾶς καθὼς μίλησε μὲ τὸ στίχο στὸν Πρόλογο στὴν Ἀ σ ἄ λ ε υ τ η Ζ ω ή :

...καὶ τᾶγαλμα στὰ σκύβαλα κι ἐμὲ στὴν ἐξορία.

Ἡ ὁμιλία μου εἶναι μιὰ προσπάθεια νὰ φέρω πίσω ἀπὸ τὴν ἐξορία τῆς λησμονιᾶς τὴ σεπτὴ σκιὰ τοῦ ποιητῆ γιὰ μιὰν ἀποτίμηση ὅπως τὴν ἐπιτρέπει ἡ φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀποτίμηση γίνεται ἀπὸ χέρι γόνου ἀποδήμων, καὶ μὲ συναίσθηση τοῦ φόβου τοῦ ἀφανισμοῦ. Κι ὡς ἀκουστεῖ ἔστω καὶ σὰν διαμαρτυρία κατὰ τῆς βιασύνης τῆς ἐποχῆς πὺν ἀπὸ ἄγνοια κι ἀνυπομονησία ζητᾷ νὰ στήσει πάνω στὰ χιλιάρικα βάρθρα τῶν μεγάλων ἔργων ἀγάλματα δικὰ της, ὅπως ἔπρατταν κάποτε οἱ Ρωμαῖοι πὺν ἀποκεφάλιζαν τὰ περίτρανα γιὰ νὰ διαφεντεύσουν τὴ δικὴ τους φιλοδοξία.

III

Ὁ θεωρητικὸς λόγος τῶν Ἑλλήνων δὲν χωράει αὐτούσιος στὸ λυρικὸ λόγο. Ἀλλιῶς ἐναρθρώνει τὰ στοιχεῖα καὶ τὶς ἐμπειρίες τοῦ θυμικοῦ καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ τῆς ψυχῆς ὁ πρῶτος κι ἄλλιῶς ὁ δεύτερος. Εἶχε δίκαιο νὰ λέει ὁ Παλαμᾶς ὅτι δὲν φιλοσοφοῦσε μὲ τοὺς στίχους του κι ὅτι τραγουδοῦσε μὲ τὴ φιλοσοφία. Κατὰ συνέπεια, τὰ ἀπαντάσματα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου θὰ τὰ ἀναζητήσουμε στὸ ροητικὸ περίγραμμα πὺν περικλείει τὸν κόσμου τῶν λυρικῶν πλασμάτων του καὶ στὰ ἴδια τὰ λυρικά πλάσματά του. Χρειάζεται ὅμως ἐξαιρετικὴ προσοχή, γιὰτὶ κινδυνεύει καρεῖς νὰ παρεξηγήσει τὸ Παλαμικὸ ἔργο καὶ νὰ τοῦ καταλογίσει ἐσωτερικὴ ἀντίφαση. Τὸ ἐρώτημα πρόκειται νὰ τεθεῖ ὡς ἐξῆς : Πῶς εἶναι δυνατόν τὸ λυρικὸ ὄραμα νὰ νίοθετεῖ ποιητικὰ τὸ λογικὸ πρότυπο μὲ συνέπεια ἐνῶ ταυτόχρονα κι ἀδιάλειπτα ἢ δημιουργικὴ σύλληψη στὴν ἀνάπτυξή της ἀποτολμᾷ καὶ ἀγκαλιάζει θέματα καὶ ἀξίες πὺν σὲ βαθύτερη ἀνά-

λυση δείχνονται να ἀλληλοσυγκρούονται ἢ να ἀλληλοαναιροῦνται; Ὅσο πλαταίνει ὁ λυρικός κόσμος τόσο σαλεύουν τὰ θεωρητικὰ βάθρα του. Κάτι τέτοιο τοῦ κατηγόρησαν οἱ κριτὲς τοῦ Παλαμᾶ ὅτι συμβαίνει στὸ Δ ω δ ε κ α λ ο γ ο τ ο ὺ Γ ύ φ τ ο υ. Πάντως ὁ λυρισμός τοῦ Παλαμᾶ πείθει ὅτι μπορεῖ νὰ γνωρίζει πῶς νὰ ἐξασφαλίζει μέσα στὸν ποιητικὸ του κόσμο τὴ σύγκλιση καὶ τὴ συμφιλίωση ὄλων τῶν στοιχείων ποὺ στὴν ἐπιφάνεια φαίνονται ἀντιθετικά καὶ ἀσυμβίβαστα. Πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ ποιητὴς δὲν καταδικάζει :

—Γιὰ τίποτε δὲν ντρέπομαι, τίποτα δὲν σωπαίνω,
τίποτε δὲν καταφρονῶ, τί ὅλα μὲ νόημα ἴδια
καὶ τ' ἀξετίμωτα τοῦ κόσμου καὶ τ' ἀπορριμμένα,
ἀπὸ τὸ νόμο ὅλα βαλτά, γραμμένα ἀπὸ τὴ μοῖρα,
νὰ τὰ ξεγράφῃς δὲν μπορεῖς, μήτε ὄχι νὰ τοὺς κρᾶξῃς,
ὅλα τ' ἀνθρώπου εἶναι ἱερά, γιὰ τὸ συμπάθειο εἶν' ὅλα.
κ' οἱ ἁμαρτίες κ' οἱ ἀνημποριὲς τῆς μίξερης ζωῆς μου,
κι ὅσα μου ἀκόλαστα ἱερά, κ' ἡ ἀρρώστια μου τραγοῦδι,
κ' ἡ προσευχὴ κι ὁ πειρασμός κ' ἡ δύναμη κ' ἡ ἀστένια,
σπέρματα ποὺ δημιουργοῦν καὶ πάθη ποὺ ἐνεργοῦνε⁹.

Ἐκεῖ ποὺ ὁ ποιητὴς συμπονεῖ καὶ συννποφέρει, ὑψώνεται ἄγρυπνος κριτὴς καὶ δικαστὴς. Ἡ ἀναφορὰ στὰ «ὅλα», στὴν πληρότητα τοῦ λυρικοῦ ὁράματος, παρόμοια ἀγκαλιάζει κι ὅλες τὶς Ἑλλάδες κι ἔτσι πλάθεται ἡ καθολικὴ ἔννοια τῆς διαχρονικῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἱστορικὴ ποικιλία τῆς ἀπαιτεῖ νὰ ἀγαπήσει ὁ ποιητὴς τὸν σοφὸ Ἕλληνα ὅσο καὶ τὸν γραικύλο, τὸν ρωμιό, τὸν ραγιά, τὸν ἐνάρετο, τὸν ἁμαρτωλό, τὸν δουλοπρεπῆ, τὸν δειλό, τὸν ἐπαναστάτη, τὸ νομοθέτη καὶ τὸν πουλημένο πολιτικό, τὴν πλανημένη πράξη καὶ τὴν ἰδανικὴ προσταγή, τὴν ἀρχόντισσα καὶ τὴν πόρνη, τὴ σεβαστὴ μάνα καὶ τὴν ἀναιδῆ παιδούλα, τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς προδότες, τὰ μέγιστα καὶ τὰ ἐλάχιστα. Οἱ ἀντιθέσεις ποὺ μειώνουν καὶ συγχίζουν τὸν νοῦ στὸν πρακτικὸ βίو, βρίζουν φιλοξενία στὸ φιλάνθρωπο χῶρο τοῦ λυρικοῦ ὁράματος. Παρόμοια χωροῦν καὶ οἱ ἐκφάνσεις καὶ φάσεις τοῦ διαχρονικοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ μιὰ καταξιωμένη συνύπαρξη ποὺ παύει νὰ ἐνοχλεῖ ὡς ἀπειλητικὸ παράδοξο, ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ συμβαίνει σὲ ὅσους βλέπουν τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἀδιαλλαξία τῆς ἀπόλυτης καθαρότητος κάποιας ἐκλεκτικῆς ἐθνολατρίας.

Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ χωρίζεται ὁ Παλαμᾶς σὲ δύο κομμάτια, στὸν εἰρηνιστὴ τῶν

9. "Ἀπαντα, τόμ. 7ος, Βωμοί, «Γυναῖκες», σελ. 112.

ἀντινομιῶν ἀπ' ἐδῶ καὶ στὸν Ἑλληνα στοχαστὴ στὴν ἀπέναντι ὄχθῃ. Κλείνει στὴν καρδιά του τὴν Ἑλλάδα κάθε ἐποχῆς, σὰν τὸν ἔμπειρο ἐραστὴ τοῦ μεγαλείου καὶ τοῦ τελείου. Τὸ ξεκίνημα ἄρχισε νωρίς, στὸ Μεσολόγγι, μὲ τὴν ὁρμὴ τῆς ἐφηβικῆς φαντασίας γιὰ νὰ κορυφωθεί στὸ πάθος τοῦ λυτρωτικοῦ νεοέλληνα. Νομίζω ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκαλέσουμε τὸν λυρικό λόγο τοῦ Παλαμᾶ καὶ λυτρωτικό καὶ ἀδίσταχτο, πάντα ἔτοιμο νὰ ἐξιχνιάζει τὶς ἀμαρτίες καὶ τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ ἡ συχνὴ ἐπιστροφή του στὶς πηγὲς τῆς ἐλληνικῆς σοφίας. Ὅμως ὁ νεοέλληνας Παλαμᾶς, ζώντας ἐντονα τὴν ἀγωνία τοῦ σωστικοῦ χρέους, ἀποφεύγει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν ἐλληνικὴ θεώρηση τῶν Προσωκρατικῶν. Ὅχι πὼς δὲν τοῦ ταιριάζει. Ἡ βούλησή του ἔχει ἄλλο μέλημα. Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Παλαμᾶ, ἡ καθολικὴ ὄντοτης τοῦ γένους, εἶναι τὸ ἀμάλαγμα χιλιᾶδων ἐτῶν, μὲ τὶς δόξες καὶ τὶς ἐξάρσεις, τὶς ἀνοιχτὲς πληγὲς καὶ τοὺς κλεμμένους θησαυροὺς τῆς, μὲ τὶς ἀλλαγὲς καὶ τὶς βιαιότητες ποὺ ὅλο καὶ τὴν φορτώνουν μὲ πολιτιστικὴ πολυσημία. Μόνο ἡ ἄμετρη ἀγάπη τοῦ λυρικοῦ λόγου προσφέρεται πρόθυμη νὰ ἀγκαλιάσει τὸ θεωρητικὰ δυσκολοπλησίαστο πλάσμα τῆς Ἑλλάδος τῶν αἰώνων. Ὁ Παλαμᾶς ἐτόλμησε. Αὐτὸ εἶναι τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνδρείου λυρικοῦ λόγου του.

Ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ λυρικοῦ ὁράματός του τὴν κατηύθυνε μιὰ σκοπιμότητα: ἡ ἐλληνικὴ ἀναγέννηση ὡς πράξη καὶ ὡς γνώση, ὡς τέχνη καὶ ὡς πολιτεία, ὡς πατρίδα καὶ ὡς πολιτισμός, μιὰ ἀναγέννηση ποὺ νὰ ταιριάζει στὰ μέτρα τῆς νεοελληνικῆς ψυχῆς. Ἀς σταματήσουμε σὲ κάποιους μεγάλους σταθμοὺς τῆς πορείας τοῦ ποιητῆ. Δεκαπέντε ὁλόκληρα χρόνια, ἀπὸ τὸ 1886 ὡς τὰ 1909, σμίλευε τὸ λόγο νὰ ὁλοκληρώσει τὴ Φ λ ο γ έ ρ α τ ο ῦ Β α σ ι λ ι ᾶ. Κι ἐνῶ τὸ κῆτταρο τῆς ιδέας πορευόταν πρὸς τὸ τέρας τῆς ἀποστολῆς του, στὰ 1889 ὁ ποιητὴς δημοσιεύει τὸν Ὑ μ ν ο τ ῆ ς Ἀ θ η ν ᾶ ς, ποὺ εἶναι δοξολογία καὶ ταυτόχρονα διαμαρτυρία κατὰ τῶν παρεξηγήσεων τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς, τῆς ἀχαριστίας καὶ τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τοὺς θεοὺς τῶν Ἑλλήνων. Μὰ τίποτε δὲν κλονίζει τὴν πεποίθησή τοῦ ποιητῆ στὴν ἀφθαρσία τῶν θεϊκῶν ὄντων καὶ ἰδεωδῶν:

Κι ἂν ἔρθουν χρόνια δίσεκτα, καταραμένα χρόνια
κι ἀγάλια ἀγάλια ἀχάριστος ξεγελασμένος κόσμος
σὲ σβύσει ἀπ' τὴ λατρεία του κι ἀπὸ τὴ θύμισή του,
θὰ πέσης, θὰ ἀποκοιμηθῇς βαθιά, δὲν θὰ πεθάνῃς.
Γιατὶ εἶν' οἱ θεοὶ ἀθάνατοι καὶ Χάρο δὲν φοβοῦνται,
ξεχάνονται, δὲν χάνονται, τὴν πλάση πάντα ὀρίζουν,
κι ἂν τοὺς ἀρνιοῦνται οἱ ἀνθρώποι, πάντα θυμοῦντ' ἐκεῖνοι¹⁰.

10. Ἀπαντα, τόμ. 1ος, σελ. 200.

Λίγα χρόνια χωρίζουν τὸν Ὑμνο τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν διαμαρτυρία καὶ τὸ πικρὸ παράπονο τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Καβάφη, ποὺ στὰ 1896 ἔγραψε τὸ ποίημα «Μνήμη», ποὺ μᾶς ἔγινε γνωστὸ μὲ τὸν τίτλο «Ἰωνικό»:

Γιατὶ τὰ σπάσαμε τὰ ἀγάλματά των,
γιατὶ τοὺς διώξαμεν ἀπ' τοὺς ναοὺς των,
διόλου δὲν πέθαναν γι' αὐτὸ οἱ θεοί.
Ὡ γῆ τῆς Ἰωνίας, σένα ἀγαποῦν ἀκόμη,
σένα οἱ ψυχές των ἐνθυμοῦνται ἀκόμη...¹¹

Τὴν ἴδια πίστη στὴν ἀθανασία τῆς Ἀθηνᾶς, θεᾶ τῆς σοφίας, τὴν ἴδια πικρία γιὰ τὴν ἀχαριστία τοῦ πλήθους, μεταφερόμενες στὸ ἔργο του αὐτὴ τῇ φορᾷ, θὰ ἐκφράσει μὲ τὴν ἴδια ἔνταση στὸ εἰσαγωγικὸ ποίημα τῆς Ἀσάλευτης Ζωῆς τοῦ 1903¹²:

Καὶ τ' ἀγαλμ' ἀγωνίστηκα γιὰ τὸ ναὸ νὰ πλάσω
στὴν πέτρα τὴ δική μου ἐπάνω,
καὶ νὰ τὸ στήσω ὀλόγυμνο, καὶ νὰ περάσω,
καὶ νὰ περάσω δίχως νὰ πεθάνω.

Καὶ τόπλασα. Κ' οἱ ἄνθρωποι, στενοὶ προσκυνητάδες
στὰ ξόανα τ' ἄπλαστα μπροστὰ καὶ τὰ κακοντυμένα,

11. Ποιήματα, τόμ. Α', σελ. 52. Ἡ ἀρχικὴ του μορφή, μὲ τὸν τίτλο «Μνήμη», δημοσιεύεται στὸ Ἄστυ, (10 Ὀκτωβρίου 1896). Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ πρῶτοι τέσσαροι στίχοι, ὅπου συναντᾶται καὶ ἡ ἔκφραση «τοῦ ἀχαρίστου ὄχλου», ὅπως καὶ στὸ ποίημα τοῦ Παλαμᾶ.

Δὲν ἀποθνήσκουν οἱ θεοί. Ἡ πίστις ἀποθνήσκει
τοῦ ἀχαρίστου ὄχλου τῶν θνητῶν.

Εἶν' οἱ θεοὶ ἀθάνατοι. Ἀπὸ τὰ βλέμματά μας
τοὺς κρύπτουσι νεφέλαι ἀργυραί...

Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος πέρασε ἀπὸ μιὰν δευτέρη ἀλλαγὴ ἕως στὰ 1905, κι ἔγινε «Θεσσαλία», τελικὰ σὲ «Ἰωνικὸν» στὰ 1911. Στὴν τελικὴ του μορφή καὶ μὲ καινούργιο τίτλο, τὸ ποίημα δημοσιεύθη στὰ Γράμματα (Μάιος-Ἰούνιος 1911). Δὲν φαίνεται πιθανὸ ὅτι τὰ ποιήματα ἦσαν ἀντίστοιχα γνωστὰ στοὺς δύο ποιητές. Μία συγκριτικὴ μελέτη τῆς φρασεολογίας ποὺ ἀναφέρεται στὴ στάση τῶν ποιητῶν καὶ τῇ διαμαρτυρίᾳ των κατὰ τῆς ἀχαριστίας τοῦ ὄχλου» ἀπέναντι τῶν ἀρχαίων λατρευτικῶν ἡθῶν θὰ ἦταν ἰδιαίτερα χρήσιμη γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δεσμοῦ μεταξὺ ποιητικῆς φαντασίας καὶ τῶν συμβολισμῶν ποὺ κατὰγονται ἀπὸ πανάρχαιες λατρευτικὲς παραδόσεις.

12. Ἀπαντα, τόμ. 3ος, σελ. 9-10.

θυμοῦ γρικῆσαν τίναγμα καὶ φόβον ἀνατριχάδες
 κ' εἶδανε σὰν ἀντίμαχους καὶ τ' ἄγαλμα κ' ἐμένα.

Καὶ τ' ἄγαλμα στὰ σκύβαλα, κι ἐμὲ στὴν ἐξορία.
 Καὶ πρὸς τὰ ξένα τράβηξα τὸ γοργοπέρασμά μου·
 καὶ πρὶν τραβήξω, πρόσφερα παράξενη θυσία·
 ἔσκαψα λάκκο, κι ἔθαψα στὸ λάκκο τ' ἄγαλμά μου.

Καὶ τοῦ ψιθύρισα: «Ἄφαντο βυθίσουν αὐτοῦ καὶ ζῆσε
 μὲ τὰ βαθιὰ ριζώματα καὶ μὲ τ' ἀρχαῖα συντριμμία,
 ὅσο πὺν ἄρθ' ἢ ὥρα σου· ἀθάνατο ἄνθος εἶσαι,
 ναὸς νὰ ντύσῃ καρτερεῖ τὴ θεία δική σου γύμνια!»

Καὶ μ' ἓνα στόμα διάπλατο, καὶ μὲ φωνὴ προφήτη,
 μίλησε ὁ λάκκος: «Ναὸς κανεῖς, βάθρο οὔτε· φῶς τοῦ λάκκου.
 Γιὰ δῶ, γιὰ κεῖ, γιὰ πουθενὰ τὸ ἄνθος σου, ὦ τεχνίτη!
 Κάλλιο γιὰ πάντα νὰ χαθῇ μέσ' στ' ἄφαχτα ἐνὸς λάκκου.

Ποτὲ μὴν ἔρθ' ἢ ὥρα του! Κι ἂν ἔρθῃ κι ἂν προβάλῃ,
 μεστὸς θὰ λάμπῃ καὶ ὁ ναὸς ἀπὸ λαὸ ἄγαλμάτων,
 τ' ἀγάλματα ἀφεγάδιαστα, κ' οἱ πλάστες τρισμαγάλοι·
 γύρνα ξανά, βρυκόλακα, στὴ νύχτα τῶν μνημάτων.

.....

Τὰ τωρινὰ καὶ τ' αὐριανὰ, βράχοι καὶ πέλαγα· ὅλα
 σύνεργα τοῦ πνιγμοῦ γιὰ σὲ καὶ ὁράματα τῆς πλάνης·
 μακρότερη ἀπ' τὴ δόξα σου καὶ μιὰ τοῦ κήπου βιόλα·
 καὶ θὰ περάσῃς, μάθε το, καὶ θὰ πεθάνῃς!»

Κ' ἐγὼ ἀποκρίθηκα: «Ἄς περάσω κι ἂς πεθάνω!
 Πλάστης κ' ἐγὼ μ' ὅλο τὸ νοῦ καὶ μ' ὅλη τὴν καρδιά μου·
 λάκκος κι ἂς φάῃ τὸ πλάσμα μου· ἀπὸ τ' ἀθάνατα ὅλα
 μπορεῖ ν' ἀξίζῃ πιὸ πολὺ τὸ γοργοπέρασμά μου».

IV

Ἄξιόλογοι κριτικοὶ παρατήρησαν τὴν ἰδιαίτερη σημασία τοῦ ποιήματος «Ξενι-
 τεμένη», γραμμένο στὰ 1892, γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου, ποὺ ἔκλεψαν

οἱ Γάλλοι στὰ 1829. Πέρα ἀπὸ τὸν πόθο τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καὶ τῶν θησανρῶν του στὴν Ἑλλάδα, θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὴ γνώμη ὅτι ἡ παραίνεση ποὺ διαπερνᾷ τὸ ποίημα αὐτὸ ἐμφέρεται ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸ μῆνυμα τοῦ Σ υ μ π ο σ ί ο υ τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Παλαμᾶς ἐμπιστεύθη τὸ ἔργο τῆς ἀναστάσεως τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς σοφίας στὴ δύναμη τοῦ ἔρωτος. Ὡς Ἕλληνας γνωρίζει πὼς ὅσο λείπει ἡ Ἀφροδίτη στὰ ξένα ὁ Ἔρως τοῦ καλοῦ παρόμοια θὰ πλανιέται ἄπατρις καὶ ἄγονος. Τὴν παραδαρμένη ἀπὸ τὸ κρέμα ψυχῇ τῆς πολιτείας στὸ Δ ω δ ε κ ἄ λ ο γ ο τ ο ῦ Γ ὁ φ τ ο υ θὰ τὴ σώσει, ἂν τὴ λυπηθεῖ, τῆς ἀγάπης ὁ Θεός. Σ' ἓνα στίχο ὁ Παλαμᾶς ἀναφωνεῖ ἀναγνωρίζοντας τὴν ἰσχὺ του:

Τὸ μέγα θᾶμα, ἀγάπη, ἐσέ, στὰ θαμαστὰ τοῦ κόσμου!

Τὸ τέρμα τῆς πορείας εἶναι ἐξ ἀρχῆς σημαδεμένο: νὰ γίνει ἡ γονιμοποίηση τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν ἀναγέννηση τῆς σοφίας καὶ τοῦ ἔρωτα, τὴ δημιουργικὴ ἐπιστροφή τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καὶ νᾶρθοι νὰ ἀναφτερώσει τὴ βούληση γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, ὅχι τὴν ἐξαλλῇ κραυγὴ, ἀλλὰ τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ τὸ ὄραμα γιὰ φυλετικὴ πλήρωση καὶ πνευματικὴ ἀποκατάσταση· νὰ λευτερωθεῖ ἡ γῆ ἡ ἐλληνικὴ καὶ νὰ μείνει παντοτινὰ ἱερὴ καὶ ἀκέραιη. Τὸ τέρμα τῆς πορείας εἶχε σημαδευτεῖ ἀπὸ τοὺς πατέρες, τὸ Σολωμὸ καὶ τὸ Βαλαωρίτη. Ὁ Παλαμᾶς θὰ βάλει τὰ ὁδηγητικὰ ὀρόσημα τῶν μεγάλων ἐνδιάμεσων σταθμῶν καὶ αὐτὰ θὰ βοηθήσουν νὰ φωτιστεῖ ὁ δρόμος μὲ τὴ δάδα τῆς σοφίας τῶν Ἑλλήνων.

V

Πολλὰ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν Ἀναγέννηση ὡς Εὐρωπαϊκὸ κίνημα καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Πολλὰ γράφτηκαν ἐπίσης γιὰ τὴ θέση ποὺ ἐπῆρε ὁ Παλαμᾶς, ὡς ποιητῆς καὶ κριτῆς πάνω στὸ ἴδιο θέμα. Τὸ σκοτεινὸ σημεῖο — αἰσθάνομαι τὸν πειρασμὸ νὰ τὸ ἀποκαλέσω ἐπίβουλο — εἶναι ὁ σκεπτικισμός, ποὺ ἐκφράζουν οἱ περισσότεροι ἀναλυτὲς τοῦ φαινομένου τῆς Ἀναγεννήσεως γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτιστικοῦ κλίματος στὸν ἐλληνικὸ χῶρον. Παραδεχόμενοι ὅτι τὰ ἀνθρωπιστικὰ διδάγματα τῆς Ἀναγεννήσεως, ποὺ ὑποτίθεται ἔβγαλαν τὴν Εὐρώπῃ ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα, δὲν ἄγγιξαν οὐσιαστικὰ τὸν ἑλληνισμό, ποὺ τότε βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀμφισβητοῦμε καὶ τὴ δυνατότητα ὅτι οἱ Ἕλληνες μποροῦν νὰ ἀναστήσουν τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα ἂν δὲν περάσουν πρῶτα μέσα ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ. Κατὰ πόσο εὐσταθοῦν οἱ ἐπιφυλακτικὲς ἐρμηνεῖες ποὺ δόθηκαν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ θέμα. Ἀρκεῖ νὰ σημειώ-

σω ὅτι πρόσφατες ἔρευνες ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσουμε σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἐρμηνεία. Ἐπιβάλλεται νὰ συζητηθεῖ ἐκ νέου ἡ στάση ποὺ ἐπῆρε ὁ Παλαμᾶς. Πρέπει νὰ φωτισθεῖ ἐκ νέου καὶ στὸ ἔπακρο ἢ σκοτεινὴ ὄψη τοῦ προβλήματος τῆς Ἀναγέννησεως, κι αὐτὸ ὅχι μόνο γιὰ τὸ ἀπαιτεῖ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐκτιμηθοῦν σωστὰ οἱ κίνδυνοι ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπειλοῦν τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν πολιτιστικὴ ὑπόσταση τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος. Δὲν ἔπαινε νὰ ἐξυπονοεῖται τὸ στίγμα τῆς πολιτιστικῆς καθυστερήσεως τῶν Ἑλλήνων, ἀντίληψη ποὺ πηγάζει ὅχι ἀπὸ τὴ διαπίστωση ποιοτικῆς ἀνέχειας ἀλλὰ ἀπὸ ἐπίμονες ἐπαναλήψεις τῶν ἀρνητικῶν ἐκτιμήσεων τῆς ἱστορικῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ὅταν ὁ Παλαμᾶς ἔγραφε τὸν Πρόλογο στὸν *Δωδεκάλογον* τοῦ Γούφτου καὶ παραινοῦσε τοὺς Ἕλληνες νὰ προετοιμαστοῦν γιὰ τὴν πραγματικὴ καὶ αὐθεντικὴ ἑλληνικὴ Ἀναγέννηση, εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τῆς σοβαρότητος τοῦ ἐγχειρήματος. Διαμαρτυρεῖται γιὰ τὶς κακὲς συντυχίες ποὺ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ ἔθνους σὲ μιὰ κίνηση ποὺ ἀφοροῦσε ἄμεσα τὸ μέλλον του καὶ τὴν ἀξιοποίησιν τῆς δικῆς του κληρονομιάς. Ὁ ποιητὴς ἀναλογίζεται τὰ ἀτυχήματα ποὺ ἐμπόδισαν τοὺς Ἕλληνες ὡς ἐνιαῖο ἔθνος νὰ λάβουν ἐνεργὸ μέρος στὴν ἀναγέννηση. Αἰσθάνεται βαθειὰ πικρία, κυρίως γιὰ τὴ χάθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ πρωτοστατήσουν οἱ φυσικοὶ κληρονόμοι τῆς ἑλληνικῆς σοφίας στὴν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχὴ καὶ ὁδηγοὶ νὰ γίνουν στὴ θεραπεία τῆς ἀρρωστημένης πολιτείας, ποὺ ἀπὸ αἰῶνες εἶχε πάψει νὰ εἶναι δίκαιη, ὀρθὴ καὶ ἐλεύθερη. Τέτοιο σκοπὸ γιὰ ἀναγέννηση οὔτε ἔθεσαν οὔτε εἶχαν προετοιμαστεῖ νὰ θέσουν ἀνεπιφύλακτα οἱ Ἀντικοί. Τὸ κίνημα ἔμεινε λειψό, παρ' ὅλα τὰ ἀνοίγματα τοῦ πρὸς τὴ νέα ἐπιστήμη, τὴν ἀποδεσμευμένη τέχνη ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκκλησίας, καὶ τὴν ἀναζήτηση νέων προτύπων γιὰ λογοτεχνία μὲ ἀνθρωπιστικὸ προσανατολισμό.

Ὁ Παλαμᾶς ἄγγιξε τὸ νευραλγικὸ σημεῖο τῆς νέας Εὐρώπης ποὺ ἀναπήδησε μέσα ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση. Τὸ ἄγγιξε μὲ τὴν ἀπόλυτη σιγουριὰ τοῦ Ἕλληνα ποὺ ζητοῦσε τὴ συνέχεια τῆς πολιτικῆς σοφίας τῶν ἀρχαίων, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ θεμελιακὸ αἷτημα τοῦ ἀνθρώπου ἔθεσαν τὴν εὐνομουμένη πολιτεία. Ἡ αὐστηρὴ καὶ δίκαιη κριτικὴ τοῦ Παλαμᾶ μπορεῖ νὰ συνοψισθεῖ ὡς ἐξῆς : μόνο πολιτικὴ ἀναγέννηση δὲν ἔγινε στὴ Δύση, καὶ ἐπομένως χωρὶς ὀρθὸ πολιτικὸ λόγο καὶ φιλοσοφημένη τοποθέτηση τοῦ ζητουμένου, τοῦτ' ἔστι τὸ εἶ ζῆν, τὸ κίνημα ἀναπόφευκτα ἄφηρε ἄλυστο τὸ κύριο πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου. Χρειάστηκε νὰ ξεσηκωθοῦν ἀργότερα τὰ ἐλεύθερα καὶ φιλελεύθερα πνεύματα τῆς Εὐρώπης καὶ νὰ βάλουν μπροστὰ τὸ ἔργο τοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀπὸ τὴ σύλληψή του σημαδεύει τὴν πολιτικὴ κακοδαιμονία ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ μαστίζει τοὺς λαοὺς ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς μακροαίωνης φεουδαρχίας. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δηλώσει καὶ σήμερα ἀκόμα ὅτι δὲν γνωρίζουμε

πότε ἐπὶ τέλους στὸ μέλλον θὰ ἀποβληθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς κοινωνίας τὸ καρκίνωμα τῆς δραστηκῆς ὀλιγαρχίας. Θὰ μένει ἀγιάτρευτη ἡ ἀρρώστια ὅσο μπορεῖ καὶ καλύπτεται ἡ ἀπληστία γιὰ τὴν ἰσχὺν κάτω ἀπὸ τὸ προσωπεῖο ἀτελῶν δημοκρατικῶν συνταγμάτων. Καὶ πάντα θὰ καταλήγει στὴν κακοδαιμονία ὅσο θὰ θέτει γιὰ ὕψιστο ἀγαθὸ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καὶ ὡς ἀπόδειξη θεϊκῆς εὐλογίας τὴν συσσώρευση τοῦ πλούτου μέσα στὴν καταναλωτικὴ κοινωνία.

Κι εἶχε δίκαιο ὁ Παλαμᾶς νὰ πλάσει τὸ δικό του καθάριο ὄραμα τῆς Ἀναγεννήσεως μὲ συμπαράσταση τὴν ἐλληνικὴ σοφία. Γίνεται δάσκαλος γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ καὶ προφήτης τῆς ἐνάρξεως πολιτικῆς ἀνθρωπιάς. Στὸ βάθος τοῦ ποιητικοῦ του δράματος ἀκούει κανεὶς ἀκόμα καὶ σήμερα, πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ, ὕστερα ἀπὸ τόση αἱματοχυσία τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, τὴν συνεχῆ ἀπειλὴ τοῦ ἐξευτελισμοῦ τῆς ἀξιοπρεπείας του καὶ τὴν ἄρνηση τῶν περὶ αὐτοῦ του τὸ παράπονο τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴ μάταιη προσμονὴ γιὰ μιὰ πολιτεία ποὺ ὅλο κινεῖται γιὰ ν᾿ ἄρξει καὶ ἐρχομὸς δὲν γίνεται.

Στὰ 1920 δημοσίευσσε ἓνα σύντομο πεζό, «Ὁ Ἀντισμὸς τοῦ Ἑμεῖς», κι ἔγραψε ἐκεῖ τὰ ἑξῆς :

Ἡ Βυζαντινὴ πόλη μπορεῖ νὰ στάθηκε τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ ἡ καρδιά καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς Τούρκους, νὰ μᾶς ἀπόμενεν αὐτὴ τ' ὄνειρομένο σύμβολο τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς ἀποκαταστημένης, μέσα σ' ὅλη της τὴ δόξα. Ἡ Ἀθήνα στέκεται στὸ βάθος ἀπαρσάλευτη καὶ μὲ ὅλη της τὴν ἐρημωσιν, ἡ ἀρχή. Ἡ πρώτη πηγὴ. Ἡ Ἀναγέννηση στὴν παγκόσμιαν Ἱστορίαν δὲν εἶναι παρὰ ἡ προσπάθεια ἑνὸς συνταγισμοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ· προσπάθεια ποὺ θαυματουρεῖ στὴν Τέχνη. Παντρεύονται ὁ Φάουστ καὶ ἡ Ἑλένη. Καὶ ἀκόμα εἶναι ὁ σταυρὸς ὁ στεφανωμένος μὲ ἀπριλιάτικα ρόδα ποὺ μᾶς δείχνεται ρογτεντικὰ στὰ «Μυστήρια», σ' ἓνα ποίημα τοῦ Γκαίτε. Ἀνάλογα, καὶ ἡ νέα Ἑλληνικὴ Ποίηση, σὰ νὰ θέλῃ νὰ ἰσκιώσῃ τὴν Καρνάτιδα τοῦ Ἑρεχθίδου μὲ τὸ λάβαρο τῆς Ἀγιά Σοφίας... Οἱ ἀρχαῖοι στὴν πνευματικὴ μας τὴ ζωὴ θέλουμε δὲ θέλουμε, καλὰ κακὰ, δὲν εἶναι μόνο τὰ δείγματα τῆς κάποιας μετρομένης, ξεδιαλεγμένης ὁμορφιάς κάποιας χάρις μέσα στὴν ἐντέλεια, ποὺ ἐνῶ εἶναι τοῦ καιροῦ της, μαζὶ προσαρμόζεται μὲ τοὺς καιροὺς καὶ μὲ τοὺς τόπους ὅλους, καὶ δίνει μαθήματα καὶ μοιράζει χαρίσματα σὲ σοφοὺς καὶ σὲ ἀσόφους ἀκόμα φλογῶν κ' ἐθνῶν κάθε λογῆς. Οἱ ἀρχαῖοι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, εἶναι οἱ πατέρες μας, ὅσο κι ἂν εἶναι μακροσμένοι, καὶ διαφορετικοί¹³.

13. Ἀπαντα, «Ἡ Ποιητικὴ μου», τόμ. 10ος, σελ. 500.

Δεκαέξη χρόνια αργότερα ἡ Μεταξική δικτατορία ρίχνει τὴν προσταγὴ γιὰ «τρίτο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ» προτοῦ νὰ ἔχει καταλάβει καλὰ-καλὰ ὁ λαὸς ποιὸς ἦταν ὁ «δεύτερος» καὶ ποιά ἡ σχέση του μὲ τὴν ἀναγέννηση τῆς Εὐρώπης. Οἱ θρύλοι ἀφθο-νοῦσαν κι ἡ νόηση ζητιάνευε.

Ὁ Παλαμᾶς, πρὸς τιμὴ του, εἶδε καὶ συνέλαβε τὰ δημιουργικὰ πετάγματα στὴν πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ, τοῦ ἀτόφιου κι ἀκατάβλητου ἑλληνισμοῦ, στὴ φάση τοῦ Βυζαντίου, τότε πὺν οἱ Μακεδόνες αὐτοκράτορες, πρῶτοι αὐτοὶ —ἀφοῦ ὁ Μέγας Φῶτιος εἶχε ἤδη ὑψώσει τὴ δάδα τῶν γραμμάτων— ξεκίνησαν στὴ νεώτερη ἱστορία μιὰν «ἀναγέννηση», πὺν ἀκόμα ὡς τώρα ἔχει μείνει σχεδὸν ἀγροημένη, παρόλο πὺν ἦταν σημαντικὸς σταθμὸς μέγας στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ συνταίριασμα Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, αἰῶνες πρὶν οἱ Ἀντικοὶ ἀναλάβουν ἔργο παρόμοιο.

Πρῶτος ὁ Παλαμᾶς τραγούδησε τὴν πρώτη ἑλληνικὴ ἀναγέννηση στὴ Φ λ ο γ έ ρ α τ ο ὕ Β α σ ι λ ι ᾶ. Τὸ τραγούδι ὑψώθη κι ἔγινε ὄραμα διάπλοτο. Μὰ ἤρθανε χρόνια δίσεχτα καὶ τὸ ὄραμα δὲν πραγματώθηκε, δὲν ἔγινε θεμέλιο τῆς πολιτείας. Τὴν γνώριζεν ὁ Παλαμᾶς τὴ μοῖρα τῆς, γιατί εἶχε ἐξιχνιάσει τὸ πλῆθος τῶν ἁμαρτιῶν τῆς καὶ τὴν ἄβυσσο τῶν κριμάτων τῆς στὸ Δ ω δ ε κ ᾶ λ ο γ ο τ ο ὕ Γ ύ φ τ ο ν. Ἄλλο ποίηση κι ἄλλο πολιτικὴ. Πρέπει νὰ μᾶς λυπεῖ πὺν ἡ γενιὰ τοῦ Τριάντα κατάλαβε λίγο τὸν Παλαμᾶ. Καὶ μερικοὶ λυπούμαστε σήμερα ὅταν ἀκοῦμε νὰ λένε πὺς δὲν διαβάξεται ὁ Παλαμᾶς. Κι ἀπορεῖ κανεὶς πὺς ἦταν δυνατό ἀκόμα καὶ θαυμαστές του στὴ μεσοπολεμικὴ ἐποχὴ νὰ μὴν ἐκτιμήσουν τὴν πρωτότυπη σύλληψη τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως, ὅπως τὴν διετύπωσεν ὁ ποιητής. Ἀναφέρω δύο παραδείγματα.

Θαυμαστής τοῦ Παλαμᾶ, ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος, ἀπεκάλεσε τὸν ποιητὴ στὰ 1935 «Ἀπόστολο τῆς Ἀναγεννήσεως», ἀλλὰ μὲ τὴν ἐξῆς ἐπιφύλαξη :

Δὲν ἔφτασε βέβαια τοὺς τιτανικοὺς ἐκείνους προφήτες κι ἰδίως τὸν Νίτσε, πὺν ξύπνησε μέσα μας τὴ μεγάλη μορφή τοῦ νεωτέρου ΔΙΟΝΥΣΟΥ καὶ ζήτησε τὴν ἀναγέννηση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ Διονυσιακὸ πνεῦμα, ὅμως κι ὁ δικός μας κἀτὶ τέτοιο ἐπεδίωξε...

Φτωχὸς μιμητὴς λοιπὸν τοῦ Νίτσε ὁ Παλαμᾶς! Ἦμαρτον. Παρόμοια ἐκπλήσσει ἡ ἀστοχία τοῦ μελετημένου Σεφέρη, πὺν ἐνῶ πάει νὰ ἐξηγήσει «Γιατὶ εἶναι τόσο μεγάλος ὁ Παλαμᾶς», ἔμμεσα καταδικάζει τὸ ἀναγεννητικὸ ὄραμα τῆς Φ λ ο γ έ ρ α τ ο ὕ Β α σ ι λ ι ᾶ μὲ μιὰ μονοκοντυλιά, ἐπιμένοντας πὺς γιὰ δύο χιλιάδες χρόνια δὲν ὑπάρχει μεταβολὴ στὴν πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιατί «ὁ δρόμος εἶναι ἴσιος», γιατί «δὲν εἶχαμε ποτὲ Ἀναγέννηση, τέτοια πὺν τὴν γνώρισαν οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ τῆς Δύσεως»¹⁴. Στὸ ἐρώτημα «Γιατὶ εἶναι μεγάλος ὁ Παλαμᾶς», ὁ Σεφέρης βρίσκει τὴν

14. Δοκιμὲς Α' «Ὁ Παλαμᾶς», 3η ἐκδοσι, (1974), σελ. 216.

ἀπάντηση «στό συνταίριασμα πὸν ἔκανε σ' ὅλα τὰ ρεύματα καὶ ὅλες τὶς ριπὲς τῆς ἐλληνικῆς παραδόσης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸν σῶπασαν οἱ τελευταῖοι Ἀλεξανδρινοὶ τεχνῖτες». Καλὸ καὶ αὐτό, μὰ δὲν πᾶει πρὸ πέρα ἀπὸ τὸν καλὸ λόγον τοῦ συντεχνίτη.

Πρέπει νὰ ἐκφράσω διαφωνία, γιατί νομίζω ὅτι τίποτε ἀπ' αὐτὰ δὲν συμβάλλουν στὴν κατανόηση τοῦ περιφνημον στίχου τοῦ Παλαμᾶ.

Παίδι, τὸ περιβόλι μου πὸν θὰ κληρονομήσης...

Σήμερα, πενήντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ, νομίζω ὅτι καὶ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση καὶ ἡ ἠθικὴ κρίση πὸν μαστίζει τοὺς ἰσχυροὺς τοῦ κόσμου —πὸν θὰ διαρκεῖ ὅσο ὑποβιβάζονται οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἀξίες καὶ περιφρονεῖται ἡ ἀξιοπρέπεια τῶν ἀνυπεράσπιστων λαῶν— μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐκτιμήσουμε μὲ τὴ δέουσα νηφαλιότητα τὴν ἐλληνικὴ σοφία στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ φιλοσοφικὴ ἐκτίμηση προσεταιρίζεται τὴ σημασιολόγηση τοῦ πολιτικοῦ αἰτήματος πὸν διαπερνᾷ ὅλες τὶς κατόψεις τοῦ λυρικοῦ δράματος τοῦ ποιητῆ, ὄραμα πὸν ὁ νοῦς του ἔψωσε μὲ τὴν τόλμη τῆς παλληκαριᾶς ὡς γνήσιος κληρονόμος τοῦ ἰδανικοῦ τῆς δικαιοσύνης στὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνος, στὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλους, στὴν ἰδέα τῆς ἰσονομίας τοῦ Σόλωνος.

VI

Ἐδῶ ἔχει τὴ θέση της μία παρατήρηση γιὰ τὰ περιδιαβάσματα τοῦ Παλαμᾶ στὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀναγεννημένης Εὐρώπης. Ἦταν προσεκτικὸς μελετητής, καὶ ὡς κριτικὸς καὶ ὡς ποιητής, τῆς Εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ τῆς Ἀμερικανικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πρὸ πολὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ποιητικὴ προσέγγιση γιατί μὲ αὐτὴ θὰ συνδεθεῖ ἡ ἀγωνία του νὰ δώσει τελικὴ καὶ ὀλοκληρωμένη διατύπωση στὴν σύλληψη τῆς οἰκουμενικῆς ἀξίας τοῦ δράματός του. Ἡ προσέγγιση ἔγινε ἀξονικὴ στὸν προβληματισμὸ της, καὶ μάλιστα κάποτε ἐπῆρε καὶ τὴν ὀξύτητα τῆς διχογνωμίας, πὸν εἶχε τὴν ἀρχικὴ ρίζα της στὴν διχασμένη στάση τῶν διαφωτιστῶν. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνεφάνη μία διάσταση ἀνάμεσα σὲ δύο παρατάξεις, τὴν ἐλληνοφιλεὴ καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ. Χαρακτήριζε ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ μετὰξὺ δύο ὁμάδων διανοουμένων, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος οἱ θιασῶτες τῶν ἀρχαίων προτύπων καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο οἱ ἀδιάλλακτοι νεωτεριστὲς τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων.

Ἀξίζει νὰ ξαναδιαβάσει κανεὶς προσεκτικὰ τὸ ἐμβριθὲς ἄρθρο τοῦ Roger Millies, «Ὁ Παλαμᾶς καὶ οἱ Εὐρωπαϊκὲς ἀξίες»¹⁵, ὅπου χωρὶς νὰ νὰ ἀναφερθεῖ στὴν

15. Ἑλληνικὴ μετάφραση στὴ Νέα Ἑστία, (Χριστούγεννα 1943), σελ. 316-350.

ἀρχαία γραμματεία, ἐντάσσει περίτεχνα καὶ πειστικά τὸν Παλαμᾶ στοὺς λογοτεχνικό καὶ γενικά πνευματικό κλίμα τῆς Εὐρώπης, ἰδίως τῆς Γαλλίας. Παραδέχεται, πάντα μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις, ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι δέχονται ἢ καὶ ἀφομοιώνουν δημιουργικά τὴν κλασικὴ Ἑλλάδα, ἀλλὰ δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν νεώτερη Ἑλλάδα, ὅπου

χάση στὴν Ἀναγέννηση ὁ Ἑλληνισμὸς ξαναβρίσκει τὴν πρώτη του νιότη καὶ ἐν-
σαρκώνεται ξανά στοὺς σῶμα τῶν συγχρόνων ἐθνῶν, τῶν «ξανθῶν γενῶν», ἀνα-
στημένων πάνω στὸν τάφο τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τότε ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται παντοῦ
στὴν Εὐρώπη καὶ κανεὶς συνειδητὸς Ἑλληνας δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ
τον ἀποξενωμένο ἀπὸ τὸν πνευματικὸ κόσμον τῆς σύγχρονης Εὐρώπης, ὅπου σὲ
κάθε βήμα, ἀναγνωρίζει τὸ ἀγαθὸ του καὶ τὴν παρουσία τῶν προγόνων του...
(318)

Κατὰ τὸν Milliet, ἡ Εὐρώπη ἔφερε πάλι στὴ ζωὴ τὸν Ἑλληνισμό, τὸν ὥριμασε
τόσο πὺν καὶ ὁ σύγχρονος Ἑλληνας «εἶχε χροὸς πῦν νὰ γυρίσει πίσω... γιὰ νὰ γονι-
μοποιήσει καὶ πάλι στὴ γεννήτρα γῆ μιὰν Ἑλλάδα καινούργια» (319). Καὶ τὸ συμ-
πέρασμα :

Αὐτὸ τὸ δίκαιο γύρισμα τῶν πραγμάτων, ἀπ' αὐτὸ τὸ δίκαιο γύρισμα τῆς ἐξελλ-
ληνισμένης Εὐρώπης στὴν καινούργιαν Ἑλλάδα, βρίσκουμε στοὺς ἔργον τοῦ Πα-
λαμᾶ (319).

Τὰ πιστεψε αὐτὰ ὁ Συκουντῆς καὶ ἄλλοι, ὅχι ὅμως ὁ στοχαστικὸς Παλαμᾶς, ὁ
ἀσάλευτος ἑλληνολάτρης. Ἐμεινε πιστὸς καὶ ἔζησε μὲ τὴν Ἑλλάδα τῶν αἰώνων, ψά-
χνοντας στὰ ἐρείπια, στὰ γκρεμισμένα κάστρα, στὰ μαρμαρένια ἀλώνια καὶ στὰ γυρί-
σματα τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν, στὶς σκόρπιες δάφνες καὶ στοὺς καημοὺς τῆς λι-
μνοθάλασσας, νὰ συλλέξει τὰ ψήγματα τῶν νοημάτων γιὰ νὰ πλάσει τὴν καθολικὴ
ιδέα τῆς νέας Ἑλλάδας. Καὶ βροῆκε τὸ πρότυπον καὶ τὴ λύση μέσα στὴν παράδοσιν τῆς
ἐλληνικῆς σοφίας, σὰν μαθητοῦ πλάι στὸν Ὅμηρον τῶν ὀνείρων του, μελετώντας τὴν
Ποιητικὴ Τέχνη τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐκεῖ, στὴ βρυσομάνα τῆς σοφίας τὸν
ἐπῆγε ἡ ἀναζήτηση τῶν καθόλου τοῦ ἐλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τῆς πατρίδας καὶ τῆς
ἐδνομονμένης πολιτείας.

Πρὶν κλείσω τὴν ὁμιλία μου θὰ σταματήσω γιὰ λίγο στοὺς προβλήματα τῆς ἐρμη-
νείας καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου. Λυρικός ποιη-
τὴς ἐξ ἀρχῆς ὁ Παλαμᾶς, παρέμεινε λυρικός ὡς τὸ τέλος, καὶ ἔτσι ἐχώρεσαν ἐντὸς τοῦ
λυρικοῦ ὁράματος τοῦ νοῦ του ὅλα τὰ δραματικά καὶ ἐπικά πετάγματα τῆς φαντασίας.
Μὲ τὸ νοῦ του ξεκίνησε καὶ μὲ τὴν αὐτάρκεια τοῦ νοῦ τραγούδησε τίς ιδέες του. Μᾶς

τὸ ἀναγγέλλουν γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμα οἱ ἀρχικοὶ στίχοι στὸν Πρῶτο Λόγο τοῦ Δωδεκαλόγου :

Τ' ἀξειδιάλυτα σκοτάδια
τὰ χαράζει μιὰ λιγνὴ λευκότη
νυχτοφέρνοντας καὶ αὐτή·
καὶ εἴτανε τοῦ νοῦ μου ἡ πρώτη
χαρυνγή.

Κι ἀκολουθοῦν οἱ Λόγοι γιὰ τὶς δοκιμασίες τῶν πράξεων καὶ τῶν ἀξιών κι ὅλων ὅσων μπήκαν στὴ σειρὰ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ σημάδεψαν τὴ μοίρα του. Εἶπαν κάποιοι πὼς ὁ Γύφτος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, κι ἄλλοι ὅτι εἶχε δάσκαλό του τὸν Νίτσε. Τίποτε ἀπ' αὐτὰ· γιὰτὶ ἂν πράγματι ἀληθεύουν, τότε ὁ Παλαμᾶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε προδώσει τὴν λυρική του ἀποστολή, πὺν πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀνάταση τοῦ πνεύματός του ἐβουλήθη νὰ συνειδητοποιήσει τὴν ἐλληνικὴ ἀναγέννηση. Ὁ Ψυχάρης βιάστηκε στὴν κρίση του ὅταν εἶπε γιὰ τὸν Παλαμᾶ ὅτι «ξευγάρωσε κι ἀδέλφωσε τὸ Γύφτο καὶ τὸ Ρωμιό, τὸν ἀτσίγγανο καὶ τὸν Ἑλληνα».

Τὰ μεγάλα συνθετικὰ ἔργα εὔκολα τὰ παρεξηγοῦμε, ἰδίως ὅταν δὲν προσέχουμε τὴ φιλοσοφικὴ τους κάτοψη. Τὴν κοσμοχαλασιὰ τῆς διάβας τοῦ Γύφτου θὰ πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσουμε μέσα στὰ ὅρια τοῦ λειτουργήματος πὺν τῆς ἀνέθεσεν ὁ Παλαμᾶς νὰ ἀναλάβει καὶ νὰ σηκώσει τὸ βάρος τοῦ νοήματος πὺν τῆς ταιριάζει. Τὸ μεγαλόπνοο ποίημα ἀνασταίνει μῆνυμα καθαρὰ ἐλληνικό : τὴν κάθαρση καὶ τὴν διαλεκτικὴ πὺν προετοιμάζει τοὺς λαοὺς νὰ καταξιωθοῦν τὴν ὀρθὴ πολιτεία. Ὁ λόγος τελικὰ θὰ διαλαληθεῖ μὲ τὸ παλιὸ βιολί, καὶ θὰ εἰπωθεῖ πρῶτα στὰ παιδιὰ, ὅπως συνέστησε ὁ Πλάτων· ὥστε σὰν ὠριμάσουν κι ἀντρειωθοῦν μὲ τὴ γνώση ὅτι τὴν εὐθύνη γιὰ τῆς πολιτείας τὸ κοινὸ ἀγαθὸ τὴν ἔχουν οἱ δίκαιοι καὶ οἱ σοφοί, οἱ δυνατοὶ κι οἱ ἀνδρεῖοι, νὰ γίνουν κι αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους πολῖτες ἀκέραιοι καὶ νομοθέτες. Πολιτικό, κοινωνικό, πατριωτικό καὶ προσωπικὸ χρέος, ὅλα νὰ συγκλίνουν στὸ κοινὸ ἀγαθό.

VII

Ὁ Παλαμᾶς μᾶς προσέφερε τὴν πιὸ καθαρὴ διατύπωση τῆς πολιτιστικῆς προταγῆς τοῦ πολιτικοῦ χρέους τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι τῆς κληρονομίης, πὺν τελικὰ δὲν ἀνήκει μόνο στοὺς Ἑλληνες ἀλλὰ ἔχει γίνεи περιουσία ὅλου τοῦ κόσμου. Σεμνὸς κι αὐστηρὸς κριτῆς τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου του, συμβουλεύει τὸ παιδί, τὸ συνεχιστὴ του :

Παιδί, τὸ περιβόλι μου ποὺ θὰ κληρονομίῃς,
ὅπως τὸ βρῆς κι ὅπως τὸ δῆς νὰ μὴν τὸ παρατήσῃς.
Σκάψε το ἀκόμα πιὸ βαθιὰ καὶ φράξε το πιὸ στέρεα
καὶ πλούτισε τὴ γλῶρρη του καὶ πλάτυνε τὴ γῆ του,
κι ἀκλάδευτο ὅπου μπλέκεται νὰ τὸ βεργολογήσῃς,
καὶ νὰ τοῦ φέρῃς τὸ νερὸ τὸ ἀγνὸ τῆς βρυσομάνας,
κι ἂν ἀγαπᾷς τ' ἀνθρώπινα κι ὅσα ἄρρωστα δὲν εἶναι,
ρίξε ἀγιασμὸ καὶ ξόρκισε τὰ ξωτικά, νὰ φύγουν,
καὶ τὴ ζωντάνια σπεῖρε του μ' ὅσα γερά, δροσάτα.
Γίνε ὄργοιόμος, φυτευτής, διαφεντευτής...

Καιρὸς ν' ἀναρωτηθοῦμε, πενήντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ: τί ἔπραξε τὸ παιδί καὶ τί ἀπέγινε τὸ περιβόλι. Ἄς ἔρθουν νὰ καταλογίσουν τὶς ὁποῖες εὐθύνες καὶ νὰ μοιράσουν τοὺς ὅποιους ἐπαίνους οἱ κριτικοὶ ἀναλυτὲς τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Τὸ δίδαγμα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀρχίσαμε ἐπὶ τέλους νὰ καταλαβαίνουμε εἶναι ὅτι ἡ Ἀναγέννηση δὲν εἶναι ἓνα ἄπᾶξ γερόμενον, ὅπως ἰσχυρίζεται ἡ πλειονότης τῶν ἱστορικῶν τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως στὴ διερεύνηση τῶν ὄντων, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ στὴ διαλεκτικὴ τῶν ἰδεῶν, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἔτσι καὶ στὸ ἔργο τοῦ πολιτισμένου βίου, ἡ μεθόδευση τῆς πολιτιστικῆς προσταγῆς παραμένει ἀνοιχτὴ πρόσκληση γιὰ πράξη. Ὅταν οἱ λαοί, ὅσο ἰσχυροὶ κι ἂν εἶναι, ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς σοφίας, ἀργὰ ἢ γρήγορα ἀρχίζει καὶ ἡ παραδρομὴ ποὺ φέρνει πρὸς τὴν ὕβρη.

Καλότυχη κι εὐλογημένη ἡ νεοελληνικὴ ψυχὴ ποὺ βρῆκε στὸν Παλαμᾶ τὸν ποιητὴ νὰ τὴν ἐκφράσει καὶ νὰ κλείσει στὸ λυρικό του ὄραμα τὴν ἐντελέχειά της συνταιριασμένη μὲ τὸ νόημα τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλοι λαοὶ δὲν ἀξιώθηκαν παρόμοια ποιητικὰ ἔργα. Φαίνεται πὼς τῆς ἀγάπης ὁ Θεὸς ἀκόμα νοιάζεται τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἐρώτημα ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολεῖ ὅλους εἶναι ἂν καὶ οἱ Ἕλληνες νοιάζονται τὸ Θεὸ τῆς ἀγάπης. Ἡ ἀπάντηση πρέπει νὰ δοθεῖ χωρὶς ἀναβολή, γιατί τὰ παιδιὰ δὲν περιμένουν.